

Ба 234546

Смолич А.

Типы географических
краевидов Беларуси

Мн., 1925.

Ба 234346

59.10.77.

IV

ІНСТЫТУТ БЕЛАРУСКАЕ КУЛЬТУРЫ

~~сс 30936~~

IV
6823

Аркадзь Смоліч
Правадзейны член Інстытуту

Тыпы географічных краявідаў Беларусі

234546

(Адбітак з Навуковага Зборніку Інстытуту
Беларускае Культуры, выд. 1925 г.)

Бел. 2005

МЕНСК—1925.

Дзяржаўная
бібліятэка БССР
імя У. І. Леніна

1923

Труды Геологического института
Иркутск

2008. 193

11.0.03.2010

IV

6823

ТЫПЫ ГЕОГРАФІЧНЫХ КРАЯВІДАЎ БЕЛАРУСІ.

Прав. член **І. Б. К. Аркадзь Смоліч.**

Географы апошнімі часамі вельмі часта азначаюць мэту свае навукі, як пазнаньне „аблічча зямлі“, або аблічча паасобных зямель, краін. Рысамі-ж, якія складаюць гэтае „аблічча зямлі“, ёсьць географічныя краявіды, гэтыя, як аб іх казаў адзін расійскі географ (Борзов), „заканмерна разложаныя ў прасторы географічныя індывідуальнасьці“, якія відавочна выяўляюць факты і зьявішчы, што існуюць у пэўным месцы зямнае паверхні, у іх узаемных адносінах⁽¹⁾.

Калі згадзіцца з такім азначэньнем навукі аб зямлі, дык заданьнем географіі Беларусі, гэтак сама як і географіі якое хаця іншае стараны або і ўсяе зямлі, трэба лічыць усебаковае выўчэньне краявідаў, а значыць: 1) выяўленьне гэтых географічных індывідуальнасьцяў у іх тыповых формах, 2) шырокае дасьледваньне і апісаньне тыповых форм краявідаў з боку іх гэнэзы, эвалюцыі, складу і структуры, г. ё. лікавага выразу асобных элемэнтаў (рэльефу, клімату, дзейнасьці чалавека і г. д.), якія складаюць краявід, а таксама ўзаемных уплываў гэтых элемэнтаў і 3) дакладнае выясненьне прасторавага пашырэння кожнае з вышэй названых форм, гэта значыць, падзел краіны на географічныя раёны.

Мы спынім сваю ўвагу толькі на першым пытаньні і пастараемся даць хаця-б самае агульнае ўяўленьне аб *тыпах краявідаў*, найбольш пашыраных у Беларусі. Гэтае азнаямленьне, асабліва ў зьвязку з выясненьнем паходжэньня паасобных краявідаў, павінна даць нам магчымасьць лепш разабрацца ў стаўленьні сабе заданьнях пры больш падрабязным разглядзе элемэнтаў краявіду, пры больш уважлівым і шырокім дасьледваньні кожнага асобнага беларускага краявіду.

Але географія Беларусі—навука маладая, а заданьне, аб якім мова, можа лічыцца адным з найцяжэйшых, бо патрабуе абагульненьняў, для якіх доўга яшчэ трэба будзе збіраць неабходны фактычны матэрыял. Да гэтага часу такога матэрыялу сабрана мала і яшчэ менш яго прашло праз навуковую апрацоўку. Географы дагэтуль разглядалі Беларусь, як частку Польшчы ці Расіі і мала зьвярталі на яе ўвагі. Затым, выдзяляючыся цяпер з межаў географіі Расіі і Польшчы, географія Беларусі атрымоўвае ня дужа вялікую спадчыну.

Трэба, аднак, ведаць, што і ў нашых суседзяў у справе дасьледваньня краявідаў, як географічна-зьвязаных комплексаў, зроблена ня так шмат. Найчасейцей зачпляецца і найпаважней ставіцца гэтая справа ў зьвязку з праблемаю раёнаваньня, якая гэтак востра стаіць апошнім часам у расійскай навуцы. Гэтая праблема была-б найлепш разьвязана, калі-б яе хацець абaperці на выўчэньні краявіду, бо краявід—гэта, уласьціва кажучы, і ёсьць географічная характарыстыка раёну. А тымчасам нават г. зв. прыродніцкія схэмы раёнаваньня прымаюць,

звычайна, пад увагу не агульны характар краявіду, а толькі адзін, або некалькі паасобных яго элементаў (клімат, грунты), дый то не асноўных, звычайна, а выводных. Гэткія схэмы раёнавання Эўроп. Расіі Рыхтэра, Скварцова, Вінэра, Доярэнікі, Броўнава, Прасолава ¹⁾. Ня дзіва, што яны ўсе між сабою спрэчныя і пагадзіць іх няма як. Для ілюстрацыі падамо хоць назовы раёнаў, на якія ў гэтых аўтараў падзелена Беларусь. У Рыхтэра (1897 г.) на прасторах Беларусі зьмяшчаюцца раёны: 1) Палескі, 2) Беларускі, 3) Холмска-Бельскі лясны і 4) Літоўскі; у склад апошняга ўключаны Менск і ўся заходняя Беларусь. У А. І. Скварцова (1914) мы бачым: 1) Пінскае-Палесьскае, 2) Беларускае-Палесьскае, 3) Холмска-Бельскае-Палесьскае, 4) Беларуска-маларускі лесастэп, 5) Паўднёва-заходні нечарназемны раён і 6) Літоўскі раён, які таксама пачынаецца ад Менску. У навейшай спробе раёнавання проф. Л. Прасолава вызначаюцца ў межах Беларусі (ўсходняй і цэнтральнай) гэткія глебавыя зоны: 1) пескаявая, падзолава-балацкая, 2) падзолава пераходная, 3) падзолава заходняя (цягнецца яна ад Смаленску аж за Маскву) і 4) проста падзолава, або паўночна-заходняя, морэнава-ўзгоркавая). Ужо адно пералічэньне гэтых назваў паказвае, што, дзякуючы схэматычнасьці і нехарактэрнасьці паложаных у аснову раёнавання прымет, каштоўнага ў гэтых працах для географіі Беларусі менш, чым можна было-б спадзявацца.

Што іншае трэба сказаць аб спробах раёнавання, якія апіраюцца на вывучэньні краявіду. З падобных прац, пасьвечаных разгляду тыпаў краявіду, найбольшае значэньне для нас маюць навейшыя працы В. Сямёнава Цянь-Шанскага „Типы местностей Европ. России и Кавказа“ (1915); розныя працы проф. Г. Танфільева і асабліва творы акад. П. Туткоўскага, вядомага дасьледчыка Палесься. У адной з апошніх сваіх прац п. н. „Природная районизация Украины“ (1922) гэты вучоны дае на грунце ўласных досьледаў і ўсё існуючае літаратуры клясыфікацыю краявідаў Украіны, а за адно і паўднёвае часткі Беларусі, прыблізна да 54 роўналежніка. Хаця і ў гэтых усіх працах беларускім краявідам адведзена ня шмат месца, а справа гэтая дужа недасьледжаная, і затым разьмяшчэньне краявідаў па тэрыторыі Беларусі ў кожнага аўтара сваё, што можна бачыць па картаграмах 1 і 2-ой, затое з боку прынцыпаў клясыфікацыі яны падобныя, у значнай меры адна адну дапаўняюць ды наогул даюць матчымасьць мэтазгодна выкарыстаць існуючы і зьбіраны далей матэрыял, даюць трывалую аснову як для раёнавання, так і наогул для вывучэньня географіі Усходняе Эўропы. Розніцы паміж саміх гэтых аўтараў няглыбокія. У акад. Туткоўскага клясыфікацыя краявідаў і іх апісаньне мае больш выяўлены, гэнэтычны характар, абавэрты перад усім на тэорыях геалёгічнага паходжэньня краявідаў. В. Сямёнаў больш увагі зьвяртае на геоморфалёгічныя прыметы, прабуе зьвязваць з імі і цэлы рад іншых адзнак, кліматычных, біо-і антропагеаграфічных, але часта ў яго пабудаваньнях, побач з надзвычайна ўдалымі вывадамі, ёсьць і даволі штучныя (што, напрыклад, можна сказаць аб яго падзеле цэнтральнай Беларусі на заходнюю і ўсходнюю частку, прычым апошняю ён злучае з Маскоўшчынаю і ўстанаўляе яе ад Воршы да Кастрыцы).

Туткоўскі, між іншым, вельмі выразна праводзіць ідэю залежнасьці ад геалёгічнага паходжэньня ўсіх элементаў краявіду, гісторыі і эканамічнага жыцьця краю. Рэльеф, гідрографія беспасярэдна за-

¹⁾ Аб іх гл. Б. Книпович. К методологии районирования.

лежаць ад геолёгічнае будовы; ад іх-жа, у свой чарод, залежаць асаблівасці клімату (да пэўнай меры), глебы, расьліннасьці і ўсяе гаспадарнае, політычнае і культурнае дзейнасьці чалавека. Залежнасьць гэтая, як даводзіць Туткоўскі, ярка адбіваецца ў статыстычных лічбах, якія характарызуюць кожны краявід у параўнаньні з іншымі.

З польскіх географічных прац апошняга часу аб краявідзе Беларусі вялікай увагі заслугоўвае кніга: Wollosowicz. Litwa i Białorus. Cz. I. Budowa fizyczno-geograficzna (1920), якая мелася падсумаваць усё зробленае ў справе вывучэньня прыродных краявідаў Беларусі і Літвы. Аднак, Wollosowicz'у ўдалося дакладна гэтую справу выканаць толькі ў адносінах Віленшчыны і часткаю Палесься; аб іншых краінах Беларусі ён таксама прабуе гаварыць і стараецца зрабіць вывады, але матэрыялу ў яго відавочна не хапае, і з гэтага боку дае ён мала цікавага. Варта ўспаміну яшчэ праца А. Rehmana — *Ziemia dawnej Polski i sąsiednich krajów słowiańskich* (1895-1904), дзе даволі поўна выкарыстана праца польскіх вучоных па дасьледжаньні Беларусі.

Усе пералічаныя працы ды некаторыя іншыя мы стараліся ў большай ці меншай меры выкарыстаць пры аглядзе краявідаў Беларусі.

На першы пагляд здаецца, што Беларусь ня мае досыць даных для таго, каб у ёй стварылася вялікая рознастайнасьць краявідаў. Наадварот, найважнейшыя элементы краявіду, калі разглядаць кожнага асобна, на ўсёй прасторы Беларусі зьмяняюцца досыць мала. Горатворчыя эндогэнныя процэсы, якія маглі-б моцна ўразмаіціць паверхню Беларусі, адбываліся ў межах яе тэрыторыі ў самыя далёкія геолёгічныя эпохі¹⁾ і цяпер сьляды іх можна знайсці і выявіць толькі з вялікім клопатам. Малыя розьніцы наглядаюцца і ў клімаце асобных частак Беларусі, у складзе насяленьня, у характары яго дзейнасьці. Але гэтыя дробныя адмены ў выяўленьні асобных элементаў, *складаючыся ў той ці іншы мясцовы краявід*, выцскаюць на кожнай з прыродных краін Беларусі адзнакі географічнае індывідуальнасьці, на першы пагляд можа бледнае, а пры бліжэйшай знаёмасьці ўсё больш і больш выразнае і глыбокае. І чым больш выразна ўяўляюцца характэрныя, асабістыя рысы кожнага паасобнага краявіду, тым мацней робіцца перакананьне, што якраз у гэтым пункце — характары краявіду — зьбягаюцца і крыжуюцца прычыны, ад якіх быў залежным ход разьвіцьця людзкае культуры таго ці іншага раёну ў мінуўшчыне і сучаснасьці.

Характар краявіду ў Беларусі залежыць, аднак, галоўным чынам, ад яе геолёгічнага мінулага, прычым найбольшае значэньне для ўтварэньня беларускіх краявідаў мелі дэлювіяльныя (ледавіковыя) адклады, іх разьмяшчэньне. Адклады гэтыя грубой карою ў дзесяткі і сотні мэтраў пакрываюць сабою больш старыя морскія адклады, толькі ў рэдкіх вынятках дазваляючы ім выйсці на дзенную паверхню і прыняць удзел у стварэньні краявіду. Як ведама, важнейшымі паміж ледавіковых адкладаў ёсьць: канцавая і бочная морэна, зложаная з рознага адломкавага матэрыялу, што ледавік пасоўваў перад сабою або з боку сябе, кіруючыся на паўдня; падысподняя морэна з такога-ж матэрыялу, які ледавік цягнуў падысподам ў сябе або ў самай сваёй масе ці наверсе сябе і флювіогляцыяльныя адклады — пластаватыя пяскі і гліны, вымытыя вадою таяўшага ледавіка і вынесеныя за лінію канцавых морэн.

¹⁾ Аднак польскі геолёг Семірадзкі лічыць, што пэўныя тэктонічныя процэсы (выпінаньні) адбываліся ў эоцэне. Спасьцярогі Туткоўскага на Палесьсі пацвярджаюць існаваньне дызлёкацый, дзякуючы якім праз шчыліны ў крэйдавых адкладах выходзяць артэзійскія крыніцы, ствараючы гэтак званыя „палескія вокны“. Падобныя думкі аб тэктоніцы Беларусі выказваюць і іншыя геолёгі (гл., напр., новую працу А. Жырмунскага ў „Изв. Моск. Отд. Геол. Ком. за 1919—1923 г.“

Хаця пераважна якраз процэсы ледавіковае акумуляцыі стварылі аснову краявідаў большай часткі Беларусі, але, побач з імі, вельмі важнае значэнне мелі і іншыя агенты: дзейнасьць ветру, асабліва моцная, паводле акад. Туткоўскага, у часы існаваньня ледавіка на яго паўднёвых узьмежжах, дзе, пад уплывам вятроў, утварыліся пустыні, і цэлы рад іншых фактараў, што больш-менш моцна зьмяняюць аблічча зямлі.

Вышэйсказанае як быццам гаворыць за прыняцьце ў аснову нашага разгляду краявідных тыпаў гэнэтычнае клясыфікацыі. Бяручы клясыфікацыю Туткоўскага з пэўнымі зьменамі, выкліканымі асабліва васьцямі беларускіх краявідаў, мы будзем гаварыць аб гэтых, найбольш пашыраных у Беларусі формах краявіду: 1) канцавое морэны (з дзьвюма адменамі—вазёрнай і грудавіннай), 2) паддысподняе морэны, 3) палескім краявідзе і 4) раўчаковым краявідзе лесастэпу, прычым у стварэньні першых дзьвюх форм пераважае ледавіковая акумуляцыя, у трэцяй, побач з ёю, выступае дзейнасьць вады і ветру, а ў чацьвертай дзейнасьць апошніх агентаў выяўлена найбольш яскрава.

Разгляд гэтых форм мы пачнем з *Палескага краявіду*, які вельмі выразна выяўлены ў Беларусі і займае ў ёй дужа вялікія прасторы, большыя, чым у якой хаця іншай з сумежных старон. Часта гэтае яго значэнне яшчэ больш павялічваюць, называючы ўсю Беларусь „Палесьсем“. Тымчасам гэту назву, як пабачым, можна дакладаць, галоўным чынам, да яе паўднёвае траціны.

Палескі краявід—гэта краявід абшырных роўных пескавых нізін, прычым гэтыя прыметы—роўнасьць, пескавая глеба і інш.—выяўлены ў ім, звычайна, вельмі рэзка. Толькі закінутыя ў глыбіні лясоў пескавыя выдмы—барханы, якія Туткоўскі лічыць важнейшым доказам існаваньня тут у пасляледавіковыя часы пустыні, нарушаюць—і то вельмі, мала—раўніннасьць Палесься. Дзякуючы вельмі нязначнаму спаду, эрозыйная дзейнасьць рэк тут невялікая і рэчныя даліны вельмі слаба разьвітыя. Наадварот, павольна пływучыя рэкі Палесься адкладаюць на сваім дне і ўзьбярэжжах прынесены з вышнявін (дзе эрозія значная) матэрыял, з якога ўтвараюцца цэлыя валы; яны быццам штучныя грэблі-дамбы цягнуцца ўздоўж ракі і дазваляюць трымацца роўню вады ў ёй іншы раз вышэй паверхні акалічных нізін. Зразумела, што гэта выклікае ўжо, пры нязначных павышэньнях роўню вады ў рацэ, цэлыя разводзьдзі дый наогул трымае ровень грунтовых вод у ваколіцах ракі каля самае паверхні зямлі. Дзякуючы гэтаму, уздоўж рэк цягнуцца тут шырокімі паясамі балоты і балацяныя сенажаці ды падмоклыя лясы, а шырокія затокі гэтых балот адгэтуль заходзяць далёка ў бок вададзелаў дый займаюць і гэтыя апошнія; не выключаецца, нават, вялікі эўропэйскі вададзел: ён, перасякаючы Палесьсе, шмат дзе йдзе па балотах. Забалочваньню Палесься дапамагае яшчэ й тое, што пад глебай на нязначнай глыбіні ляжаць звычайна непрапускальныя для вады гліны—або трацьёвыя (олігоценавыя) морскага паходжаньня, або ледавіковыя (флювіогляцыяльныя).

Усе гэтыя варункі далі магчымасьць стварыцца ў Палесьсі вялізарным прасторам балот (да 30% усяе прасторы). Балоты тут пераважна травяныя; сфагнавых імшараў спатыкаецца менш. У зьвязку з прысутнасьцю балот павададзелах, вёскі ў Палесьсі (паводле Сямёнава), як і ў краёх расійскае поўначы, будуюцца ўздоўж рэчных далін, на вышэйшых узьбярэжжах, дзе зямля больш дрэнаваная і сушэйшая.

Вялізарныя балоты і густая сетка рэк з няпрыступнымі балацянымі берагамі дзеляць сухія прасторы Палесься на безліч большых і

меншых астравоў; досыць сказаць, што часта палявыя культуры аднаго селяніна бываюць раскіданы па дзесятках такіх астравоў. Дзякуючы гэтаму, карта палескае мясцовасці ўяўляе вельмі пярэстую сетку расьлінных формацый. Сухія астравы ў большасці пакрыты пескавымі і супескавымі глебамі, але спатыкаецца даволі многа і цяжэйшых глеб, што крыху змяняе ўяўленьне аб Палесьсі, аб выключна пескавата-балацьянай старане, адбітае, між іншым, у вядомай карце глеб, выданай у 1901 годзе Дэпартамантам Земляробства. Аб значнай пашыранасьці цяжэйшых грунтоў (супескаў, суглінкаў) сьведчыць даволі вялікі $\%$ ліставых лясоў у найбольш тыповым павеце Палесься—Мазырскім; іх ёсць там каля палавіны лесавое прасторы, тымчасам калі на чыстых пескавых глебах, як вядома, звычайна растуць хваёвыя бары. Трэба пры гэтым мець яшчэ на ўвазе, што пад лесам наогул знаходзяцца горшыя глебы, лепшыя-ж ідуць пад земляробскую культуру.

Ня глядзячы на ўсё гэта, трэба прызнаць і пескавыя глебы і іхнюю расьліннасьць—хваёвыя бары асабліва характэрнымі для Палесься. Палескія мясцовасці, якія клінам уваходзяць паміж мясцовасцяй іншага краявуду або ляжаць дзе асобнымі астраўкамі, якраз гэтымі адзнакамі—пескавой глебаю і хваёвым борам—перад усім і кідаюцца ў вочы.

Наогул, лясы займаюць у Палесьсі яшчэ й цяпер вялізарныя прасторы. Так, у Мазырскім пав., паводле зямельнага сьпісу 1917 г., пад лесам і хмызьнякмі было 42,8% агульнае прасторы павету. Падобную-ж лясістасьць маюць ці, прынамсі, мелі яшчэ саўсім нядаўна і іншыя палескія паветы. У 1887 годзе з 57 беларускіх павеатаў 16 мелі лясістасьць больш

Не заўсёды, аднак, абавязковай прыметай палескае мясцовасці ёсць высокая лясістасьць; каля большых местаў і чыгунак лясы і ў Палесьсі значна знішчаны, часамі павысяканы ў пень. Наогул, выгляд Палесься з кожным годам змяняецца, дзякуючы дзейнасьці чалавека, асабліва выразнай з пашырэннем тут гарадоў і прамысловасці ды ўзмацненьнем іміграцыі ў Палесьсе з акалічных густазасялёных раёнаў. Іміграцыя гэтая выклікана вялікаю розніцаю гушчыні залюдненьня ў Палесьсі і ў сумежных раёнах; тады як там перад вайною (1911 г.) яна даходзіла да 60 чал. на 1 кв. вярсту (прыкл., Наваградзкі пав.), у Палесьсі зніжалася да 16 чал. (Мазырскі пав.), ды і была нязначная і ў іншых паветах Палесься. Земляробства ў Палесьсі павінна дапамоўвацца да яго пераважна лёгкіх глебаў, якія прыходзіцца сыстэматычна гнаць, або запусаць для адпачынку пад лес; вялізарныя-ж прасторы балацьяных сенажацый і пасьвішчаў дазваляюць трымаць шмат быдла. Гадоўля жывёлы, аднак, тут яшчэ вельмі прымітыўная, асабліва ў глухіх, адрэзаных ад рынкаў раёнах.

Для эканомічнага разьвіцьця Палесься ў сучаснасьці вялікае значэньне маюць лясныя багацьці, якія даюць заробкі насяленьню і зьяўляюцца галоўным сырцом для мясцовае прамысловасці і галоўным прадметам вывазу. У недалёкай будучыне такое-ж, калі ня большае, значэньне будуць мець вялізарныя запасы палескага торфу.

Палескія прасторы з іх рэдкім насяленьнем, з найменш выкарыстанымі, чым дзе ў Беларусі, прыроднымі багацьцямі, гэта з эканомічнага боку—край будучыны, засяленьне якога яшчэ доўгі час будзе адбывацца пры дапамозе іміграцыі.

У сучаснасьці тут шмат дзе перахавалася натуральная гаспадарка ў найбольш чыстым відзе разам з дзедаўскімі звычаямі земляробства

і патрыярхальным укладам усяго жыцця вёскі. Але гэтыя перажыткі тут асабліва нятрывалыя і руйнаваліся пры першым зьяўленьні элемэнтаў таварна—капіталістычнае гаспадаркі. Праводзіцца чыгунка, зьяўляецца пільня або шкляная гута, зьяўляюцца ў насяленьня староннія зароботкі, і яго быт і гаспадарка змяняюцца вельмі грунтоўна. Земляробства ў такіх выпадках мала цікавіць паляшука, і ён іншы раз, зарабляючы ў лесе, пераходзіць нават на прывозны хлеб. Калі-ж лясы зьнішчаны і зароботкі спыняюцца, з усёй вострасьцю адчуваецца пералюдненьне вёскі, і ў выніку—мы бачым эміграцыю з гэтае рэдказялёнае краіны ў Сібір і нават за акіян.

Я не ўспамінаў аб клімаце Палесься, гэтым, здавалася-б, ці не найважнейшым фактарам, ад якога залежыць краявід. Сучасны клімат, муціць, мала ўплываў на стварэньне палескіх мясцовасьцяў, і апошнія ляжаць часта ў даволі розных кліматычных варунках. Стварылі палескую мясцовасьць варункі (у тым ліку і кліматычныя) ледавіковага пэрыяду; аднак, прыходзіцца лічыць, што геолёгічнае пахаджэньне гэтага краявіду ў розных мясцох можа быць неаднолькавае. Тыповы палескі краявід, паводле Туткоўскага, зьвязаны з прысутнасьцю здравых (пескавых) флювіюгляцыяльных адкладаў; але гэтыя адклады, паводле карты самога Туткоўскага (гл. карту № 1), паказаны толькі ў нязначнай часьці Палесься, між Слуцкам і Туравам, на паўдня ад апошняга, ды яшчэ ў ваколіцах Бранску. Тымчасам палескі краявід з вышэйапісаным характарам, паводле іншых аўтараў, як Сямёнаў, Rehman, Wollosowicz і іншыя, дый паводле ўсталеных у навуцы ўяўленьняў аб ім, пашыраны ўва ўсёй паўднёвай Беларусі, на паўдня ад лініі Берасьце—Слуцк—Магілёў. А проф. Танфільлеў у сваёй карце дае адпаведнае такому ўяўленьню аб Палесьсі разьмяшчэньне флювіюгляцыяльных адкладаў—яны займаюць на гэтай карце крыху не палову Беларусі (гл. карту № 1). Такім чынам, паміж Туткоўскім і Танфільлевым існуе вялізарная і мала зразумелая супярэчнасьць, тым больш, што абодва гэтыя вучоныя прымалі дзейны ўдзел у дасьледваньні Палесься. Можна дамысьліцца толькі, што Танфільлеў палічыў флювіюгляцыяльнымі адкладамі ўсе пескавыя глебы, паказаныя на карце Дэп. Земляроб., тады як Туткоўскі больш увагі зьвярнуў на самае пахаджэньне гэтых пяскоў. Аднак, Туткоўскі дае матэрыялы толькі для часткі Менскага Палесься, і гэта прымушае нас прыхінуцца бліжэй да ўсталенага пагляду на палескі краявід; пагодзіцца гэтыя пагляды з клясыфікацыяй Туткоўскага могуць на тым, што мясцовасьці, пакрытыя падсподняй морэнаю, дзякуючы элювіяльным (змывальным) процэсам і разьвейваньню, маглі абярнуцца ў пескавыя раўніны з палескім ці бліжэй да яго выглядам; такое разьвейваньне магло быць у часе існаваньня на прасторах сучаснага Палесься пасьяледавіковае пустыні, аб якой сьведчаць ужо ўспамінаныя выдмы-барханы і шэраг іншых адзнак.

Ад галоўнае палескае прасторы адыходзяць у розныя бакі, найбольш уздоўж рэк, затокі палескага краявіду, уразаючыся ў морэнавую краіну да Менску і Лепеля, а ў раўчаковую да Рослаўля. Апроч таго, значныя палескія прасторы ляжаць і паасобна,—уздоўж Нёмну, Нарвы і Дзьвіны.

Паўночная Беларусь ёсьць пераважна прастора пашырэньня *морэнавых краявідаў*. Паводле свайго пахаджэньня і характару, гэныя краявіды дзеляцца на краявіды *падсподняе морэны і канцавое морэны*, прычым з апошняга тыпу выдзяляюцца часамі, як асобныя падтыпы,

краявід вазёрны ¹⁾ і краявід грудавінных узвышшаў, паводле тэрміналогіі В. Сямёнава Цяньшанскага.

Краявід канцавое морэны моцна непадобны да палескага, з якім часта знаходзіцца ў беспасярэднім суседстве. Над палескімі раўнінамі ў такім выпадку падымаецца цэлая грамада часам даволі высокіх ды стромкіх, але закруглених наверх камяністых узгоркаў. Паяс гэты узгоркаў у відзе даўгога валу цягнецца дугою або некалькімі дугамі па паўднёвай мяжы ледавіка а таксама даўжэйшых яго стаянак. Падысподня морэна, дзякуючы хістаньням паўднёвае мяжы ледавіка, часта бывае зморшчанай і выпхнута ўверх, што яшчэ больш павялічвае вышыню гэтых узгоркаў. У кожным разе, мясцовасьць тут моцна пасечаная, а гэтым сваім характарам абавязана яна амаль выключна ледавіковай акумуляцыі (награмаджэньню), бо процэсы эрозыйнага характару тут, асабліва на поўначы, яшчэ мала пасьпелі выявіцца.

Пры вазёрным падтыпе паміж морэнавых узгоркаў у глыбокіх лагчынах звычайна можна пабачыць шмат вазёр. Мясама бывае іх гэтак многа (прыкл., у Лепельскім пав.), што карта павету здаецца скрозь пакрытай сеткай вазёр і вазёрных праток. Выгляд гэтых вазёр залежыць ад таго ці іншага размяшчэньня морэнавага матэрыялу; берагавая лінія іх дужа выгінастая, маюць яны шмат заток, паўвостраваў і астравоў, зачым і краявід гэты В. Сямёнаў называе краявідам „лопасных вазёр“.

Рэкі ў вазёрнай краіне часта маюць выгляд толькі зародкавых рэк—міжвазёрных праток, што не пасьпелі вырабіць свае даліны. Нават і большыя рэкі тут носяць на сабе аднакі геалёгічнае моладасьці; яны таксама не пасьпелі яшчэ перамагчы ўсіх спатыканых па дарозе перашкод і цякуць па нявыраўненым, камяністым ды парожыстым дне.

Вельмі характэрнаю адзнакаю канцавоморэнавага краявіду ёсьць надзвычайнае багацьце яго на каменні, якімі часта бывае скрозь пакідана поле на шмат вёрст навакол, перашкаджаючы земляробскай працы. Глебы тут можна спаткаць вельмі розныя, але пераважаюць морэнавыя суглінкі і супяскі ды падзолы (утварэньню апошніх спрыяе вільготны і халодны клімат), а затым тут пашырана расьліннасьць мяшаных лясоў або хоць і ігластых, дык не хваёвых, а яловых. Лясістасьць тут ужо меншая, чым у Палесьсі (у 1887 годзе была яна каля 30—35%); лясныя заробкі ў жыцьці насяленьня іграюць ня гэткую значную ролю. Разьвіта тут і гадоўля жывёлы, больш, аднак, культурная, чым у Палесьсі; наогул, тут на першы плян бязумоўна высоўваецца польная гаспадарка, для якое вельмі характэрна—разводка лёну. Гушчыня залюдненьня нявысокая (перадвайною 35—40 чал. на 1 кв. в.), што звязана, мусіць, з нявысокаю прадукцыйнасьцю глебы. Характэрна тут велічыня вёсак—яны дужа малыя, у 50—60 чалавек у сярэднім і 1,5 кв. вёрст прасторы на кожную. Вёскі гэтыя размяшчаюцца па ўсёй тэрыторыі, не абмінаючы вадазелаў, асабліва ж на сушэйшых морэнавых узгорках. Апошнімі часамі і гэтыя малыя вёскі стыхійна разбураюцца: сялянства расьсяляецца на прысёлкі і хутары.

Тыповы краявід канцавое морэны з густой сеткаю вазёр і іншымі адзнакамі геалёгічнае моладасьці займае паўночную Беларусь, прыблізна, да лініі Горадня—Віцебск. Канцавыя морэны на паўднёва ад гэтай лініі, у краіне грудавінных (увалавых) узвышшаў, маюць выгляд крыху іншы. Вазёр тут як і няма; іх месца ў лагчынах між морэнавых узгоркаў

¹⁾ „Малых лопасных вазёр“.

займаюць тарфянішчы. Тыя вазёры, што спатыкаюцца часамі тут, рэшткі даўнейшага вазэрнага краю, маюць ужо больш правільную круглаватую форму, але пакрысе высыхаюць. Да гэтых належаць, прыкладам, возера Каўдычава, Сьвітазь ды інш. Рэкі тут таксама выраўнялі сваё дно, перапілавалі парогі і патроху адкладаюць у шырэньшых мясцох перанесены эрозійны матэрыял. Гэта рэкі, паводле клясыфікацыі Дэвіса, дасьпелага веку; іх эрозійная і акумуляцыйная дзейнасьць зроўнаважыліся. На паверхні тут можна пабачыць ужо менш каменяны, чым у вазэрным краі, дый каменьне гэтае моцна развальваецца, пятрэе. Адзінкі гэтыя наводзяць на думку, што морэнавы краявід тут, у краіне грудавінных узвышшаў, стварыўся быў раней, чым у папярэдняй краіне і за даўжэйшы час свайго існаваньня пасьпеў значна зьмяніцца: вазёры яго пасьпякалі праз паглыбленыя рэкі, уся паверхня абрысавана больш мяккімі лініямі, рэльеф згладжаны, дзякуючы доўгачаснай дэнудацыі (абгаленьню).

Глебы гэтае краіны больш багатыя, земляробская культура старэйшая, чым у вазэрным краі. Таксама і гушчынны залюдненьня больша, каля 50 чал. на кв. кілёмэтр і болей. Насяленьне гэтае пасьпела грунтоўна зьнішчыць лясы, асабліва каля чыгунак, і тут ужо часта адчуваецца недахват дрэўнага палева, якое пачынаюць замяняць торфам.

Гэтая земляробская краіна цягнецца шырокім пасам праз сярэдзіну Беларусі, ад Беластоку і Горадні праз Наваградск, Менск, Воршу да Смаленску і Эльні. На яе прасторах пабудаваліся, як бачым, траханы ўсе важнейшыя гарады Беларусі, а на захадзе яе ляжаць найбольш прамысловыя і наогул разьвітыя эаномічна раёны. На жаль, прырода гэтае краіны вельмі мала дасьледжана, менш, нават, чым прырода глухога Палесься. Яшчэ морэнавыя валы, якія праходзяць у паўночнай і цэнтральнай Беларусі, менш-больш добра вядомы і абазначаны на картах. Адносна іх асаблівых спрэчак у розных сучасных аўтараў няма. Але ў Туткоўскага мы знаходзім ім самым вынайздзены канцова морэнавы вал у Палесьсі (у некалькіх мясцох перасякае Прыпяць); цікава, што тут ёсьць даволі многа вазёр. Так, воз. Князь, паводле Туткоўскага, ляжыць сярод канцавое морэны.

Вакола дугавых валоў канцавое морэны (асабліва-ж на поўнач ад яе, у бок, адкуль ішоў ледавік, дый пад самымі валамі канцавое морэны ляжаць адклады падысподняе (доннае) морэны); пачынаючы адгэтуль краявід *падысподняе морэны* пасоўваецца далёка на поўнач у межы Маскоўшчыны. Рэльеф тут даволі роўны, часамі толькі крыху схваляваны, блізкі да Палескага. Мясцовасьць пакрыта пераважна морэнавымі суглінкамі, у якіх шмат ёсьць каменяў-накідняў, што ляжаць на паверхні. Даліны рэк тут ужо даволі добра выраблены, а пlynь іх звычайна адхіляецца ўправа. Часта цякуць яны ў шырокіх ледавіковых далінах (як, прыкл., у Лідзкім пав.), па якіх зьбягала калісь вада ад адступайшых ледавікоў. Вазёраў у гэтай краіне ня шмат: яны невялічкія, акруглае формы і зарастаюць травой; шмат дзе яны ўжо абярнуліся ў балоты, звычайна, у адзнаку ад Палесься, імшарнікі, а не травяныя. Глебы пераважаюць даволі ўраджайныя, суглінкавыя і супескавыя, часам і пескавыя; насяленьне пераважна земляробскае. Наогул, паводле свайго эаномічнага характару, краіна падысподняе морэны моцна падобная да грудавіннае і гэтак сама мала, калі ня менш, дасьледжана. Як характар гэтага краявіду, так і межы яго пашырэння ў навуцы высьветлены вельмі мала, і ў справе гэтай ёсьць шмат спрэчнага. Так, як ужо гаварылася, большая частка Палесься, паводле карты акад.

Туткоўскага, аднесена да краіны падысподняе морэны. З іншых аўта-раў шмат увагі зьвяртае на гэты краявід Wollosowicz, які да гэтага тыпу адносіць краявід Лідзкае раўніны, Горадзеншчыны і г. д.

Ва ўсіх разгледжаных краявідах морфолёгія паверхні абавязана сваім выглядам перад усім процэсам акумуляцыі, награмаджаньню зем-ных парод ледавікамі, ледавіковымі струменямі і рэкамі.

На паўднёвым усходзе Беларусі, дзе ўплывы ледавікоў былі сла-бейшыя, найбольш характэрнымі ёсьць процэсы размываньня, эрозіі, якія ігралі ў паходжаньні тутэйшага краявіду асабліва значную ролю.

Тым ці іншым спосабам (аб гэтым ёсьць розныя гіпотэзы) тут адлажыліся драбнейшыя часткі ледавіковых матэрыялаў, ствараючы высокія і роўныя лёсавыя або зложаныя з акрыцьцёвых суглінкаў плято. Цякуюча вада рэк і ручаёў пачала размываньне гэтых лёсавых прастораў, а праца яе была лёгкая, дзякуючы мяккасьці і сівавіннасьці лёсу. Вада папракопвала ў лёсе глыбокія яры-раўчакі з зрывістымі сьценамі і зрэзала імі ў розных кірунках плято, надаючы характэрны выгляд гэтаму *раўчакаваму* краявіду. З гэтае-ж прычыны зрабіліся вы-сокімі і стромкімі правыя берагі рэк, тады як левыя ступянёва пады-маюцца да вадападзелу. Мы бачым тут, такім чынам, добра вырабленыя даліны, моцную эрозыйную дзейнасьць рэк. Дзякуючы ёй, у далінах большых рэк не засталася лёсу,—ён змыты, і там на алювіяльных пясках ствараюцца ўздоўж рэк паясы палескага краявіду, адыходзячыя сюды, як ужо ўспаміналася, ад галоўных прастораў Палесься.

Звычайна на лёсе ўтвараюцца багатыя і ўраджайныя глебы (чорназемы) і стэпавая расьліннасьць. Падобныя глебы можна спаткаць і ў межах пашырэння гэтае пароды ў Беларусі; толькі яны, дзяку-ючы большай вільготнасьці клімату, тут на поўначы больш моцна вы-паласканыя, бяднейшыя і ляжаць больш ценкім пластом, чым у праў-дзівым стэпе; затым-жа і ўраджайнасьцю сваёй гэтыя глебы асабліва не вызначаюцца. Затое тут шмат больш, чым у стэпе, лясоў (у 1887—каля 20%, тады як у стэпе—5-10%). Ляжаць гэтыя лясы звычайна ў пескавых далінах рэк і складаюцца пераважна з хвойкі; на вададзе-лах-жа пераважваюць ліставыя лясы—дубровы; чым далей на поўнач, тым вадападзельных лясоў робіцца больш. Лясы зьявіліся тут ужо тады, калі лёс досыць выпаласкаўся ад вапны ды іншых лёгка рашчы-неных солей, якіх звычайна ў ім бывае багата. Перад гэтым-жа на ім панавала стэпавая расьліннасьць.

Побач з непраходнымі прасторамі лясоў, якія калісь пакрывалі Беларусь, ляжалі гэтыя „паляны“—кавалкі стэпу і на іх, пэўна, дужа рана зьявілася земляробскае насяленьне. Дзякуючы такой старадаў-насьці земляробскае культуры, краіна гэтая мае цяпер дужа густое насяленьне (перад вайною да 60 чал. і больш на 1 кв. вярсту,—напрыклад, у цяперашнім Клінцоўскім пав.); яно займаецца пераважна земляробствам, але, дзякуючы зямельнай цеснаце, змушана разьвіваць і прамысловасьць і нават эміграваць за межы Беларусі. Па велічыні вясковых паселішч гэтая краіна займае першае месца на Беларусі. На сярэдняю вёску выпадае да 400 і больш жыхароў. Нізкі ровень грунтовае вады на вададзелах прымушае будаваць вёскі галоўным чынам у рэчных далі-нах ды па раўчаках або ў блізкасьці да іх.

Лёсавы або раўчаковы краявід пашыраны там, дзе заляглі лёсы, гэта значыць у паўднёва-ўсходняй частцы Беларусі, асабліва паміж рэк Іпуці ды Дзясны. Туткоўскі, аднак, саўсім не паказвае ў Беларусі (паўднёвай) гэтага тыпу краявіду. Затое паводле Танфільлева лёс (ці

дакладней, блізкія да яго пакрыццёвыя суглінкі), а разам з тым і раўчаковы краявід больш ці менш выяўлены,—ня толькі на паўднёвым усходзе, але і на паўночным усходзе Беларусі, у Смаленшчыне, на вышняхвінах Дняпра ды Дняпроўска-Валжанскім вадазеле, дзе імі пакрыта глоскаўвышша Вокаўскага Лесу. Зразумела, што тут выпаласканасьць гэтых суглінкаў асабліва вялікая (у Смаленшчыне больш 600 мм. ападкаў), і краіна іх пашырэння ўяўляе моцна лясістую акругу (да 40% і больш лесу ў 1887 г.), што і відна нават з назовы (Вокаўскі Лес). Некаторыя дасьледчыкі, як Нікіцін, знаходзілі тут толькі звычайную падысподнюю морэну, але смаленскія глебазнаўцы (Тумін, Хіменков) побач з імі знашлі і значныя прасторы пакрыццёвых суглінкаў, пазбаўленых каменя і наогул вельмі падобных да лёсу.

Апроч гэтага, астравы лёсу знойдзены шмат дзе і у іншых частках Беларусі: пад Мазыром, Мсьціславам, Гомлем, у Наваградчыне, і ўсюды там можна стрэнуць больш-менш характэрныя адзнакі раўчаковага краявіду.

Апроч гэтых краявідаў, важных дзеля іхняе пашыранасьці, ёсьць у Беларусі цэлы шэраг іншых, часамі вельмі характэрных, але менш пашыраных і маючых толькі вузка мясцовае значэньне. З паміж такіх краявідаў варта адзначыць краявід *Зарэчча* (або „Пінскіх балот“), дзе на значных прасторах у вілах прытокаў Прыпяці і яе самой ляжаць скрозь чаротавыя балоты, якія што год заліваюцца веснавымі водамі, утвараючы адно вялізарнае возера, паміж якога на пяшчаных грудох-астравах раскіданы людзкія паселішчы. Гэты краявід цікавы між іншым тым, што шмат хто з чужаземцаў лічыць яго вельмі папыраным у Беларусі, што, разумеецца разьмінаецца з рэчавістасьцю.

З іншых, яшчэ меней пашыраных краявідаў можна спамянуць аб *друмлинавым*, знойдзеным у Піншчыне ля Парахонска і ў іншых мясцох; карставым—на вапняках у Смаленшчыне; крэйдавым—у мясцох вываду крэйдавых адкладаў (у Наваградчыне, ля Міра) ды інш.

Агледзеўшы тыпы беларускіх краявідаў, а разам і спробы іх клясыфікацыі Туткоўскага і В. Сямёнава, мусім мы прысьці да вываду, што абедзьве гэтыя клясыфікацыі ў адносінах да краявідаў Беларусі патрабуюць пэўных зьмен і паправак, хаця з прынцыпамі, на якіх яны пабудаваны, можна было-б згадзіцца. Калі прыняць за аснову клясыфікацыю акад. Туткоўскага, дык усё-ж прыходзіцца ягоную катэгорыю *зандравага* краявіду замяніць больш шырокім разуменьнем,—*палескага краявіду*, а зрабіць гэтую ўступку старым усталеным поглядам трэба найбольш дзеля недасьледванасьці географіі *зандравых адкладаў* на Беларусі. Таксама, замест *лёсавага* краявіду Туткоўскага, мы прынялі, разам з В. Сямёнавым, больш шырокую катэгорыю *раўчаковага краявіду*, аб'яднаючы яго з „падледавіковай нізінай размыцьця“, выдзеленай у Сямёнава. Выклікаецца гэтая замена перад усім спрэчкамі аб паходжаньні пакрыццёвых суглінкаў. Урэшце, гэтак сама выпадае дзяліць краявід *канцавое морэны* на два—*вазэрны* і *грудавінны*, дзеля географічнай нясходнасьці паміж імі.

Хаця ўсе гэтыя папраўкі збліжаюць нас да клясыфікацыі Сямёнава, аднак гэнэтычны характар яе застаецца ўсё-ж пераважным. Далейшыя досьледы ў межах Беларусі, трэба спадзявацца, дадуць магчымасьць правесці чыста-генэтычную клясыфікацыю беларускіх краявідаў.

Скажам яшчэ некалькі слоў на заканчэньне. Часта прыходзіцца спатыкацца з думкаю, што галоўнаю рысаю беларускага краявіду ёсьць яго монотонія, аднастайнасьць. Вылажаныя тут характарыстыкі тыпо-

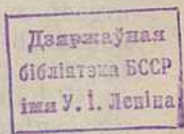
вых беларускіх краявідаў сьведчаць якраз аб іншым. Беларусь, як мы бачылі, пакрыта вельмі складанаю мозаікаю краявідаў, якія зьмяняюцца хутка і на малых адлегласьцях, дагэтуль нявыясненаю, недасьледжанаю. Уважліва прыгледзіўшыся да гэтае мозаікі, прыходзіцца гаворыць аб вялікай рознастайнасьці і прэстастыці краявідаў на Беларусі, і для лепшага ўяўленьня ўсяго краю дзяліць яго з гэтага погляду на рад географічных краін. Але з другога боку, калі разглядаць краявіды Беларусі побач з краявідамі якое іншае, нават сумежнае стараны, дык іхняя арыгінальнасьць і ўзаемная сувязь адразу кінуцца ў вочы. З важнейшых прычын, якія дзейнічаюць на прасторах Беларусі даволі аднастайна і робяць яе краявіды блізкімі між сабой, трэба адзначыць, папершае, *клімат*, які на прасторах Беларусі мала зьмяняецца, што дае магчымасьць адносіць усю Беларусь да аднаго кліматычнага раёну (гэта робіць проф. Броунов), падругое, — *геалёгічную мінуўшчыну*, якая, дзякуючы нявыеўленасьці розных эндогенных процэсаў, была даволі падобнаю ўва ўсё Беларусі і стварыла рэльеф яе толькі з нязначнымі розьніцамі ў пасобных частках краю, і, урэшце, і асабліва, — *чалавека*, які на ўсёй прасторы Беларусі належыць у пераважнай большасьці да аднае нацыі, гаворыць адною моваю, мае аднолькавую матэрыяльную і духоўную культуру. Прымаючы пад увагу тую важную ролю, якую ўжо цяпер іграе дзейнасьць чалавека ў формаваньні краявіду і якая ўвесь час узрастае і будзе ўзрастаць з кожнай новай ступені заваяваньня чалавекам прыроды, мы мусім прызнаць і належаць ацаніць гэты элемент краявіду. Прыкладам, беларуская вёска, яе будаўніцтва і знадворны выгляд, якія, паўне ж, у значнай меры вызначаны ня чым іншым, як прыродаю краю, характарам краявіду, — яны, у свой чарод, зьяўляюцца вельмі важнай рысай краявіду, даволі аднастайнай па ўсёй Беларусі ад Беластоку да Дарагабужу.

Супольныя для ўсяе Беларусі рысы краявіду дазваляюць злучаць яе ўсю ў адну географічную краіну, што заўсёды і бывае пры раёнаваньнях Усходняе Эўропы з эканамічнага боку, калі на першы плян высюваюцца асаблівасьці насяленьня.

Аб Беларусі, як суцэльнасьці, навука знае і гаворыць яшчэ менш, чым аб некаторых пазобных яе частках і куткох. Толькі згодная праца географу, з аднаго боку, беларусаведаў іншых галін — з другога, ды асабліва масавых краяведных арганізацый на прасторах усяе Беларусі дасьць магчымасьць выявіць больш ці менш канкрэтна аблічча беларускае зямлі, створыць аб ёй уяўленьне ня толькі на падставе выпадковых уражаньняў ад таго ці іншага пазобнага беларускага краявіду, але і на грунце сьведама праробленага сынтэзу шырокіх дасьледваньняў усёй Беларусі. Такое ўяўленьне будзе бязумоўна вельмі каштоўным і для географічнае навукі і для ўсіх іншых галін беларусазнаўства.

Die type der geographischen Landschaften weißrusslands

234546

Друкарня „Саха і Молат“ у Магілёве, з. 0000 т. 200
Галоўліт № 16532

373182

333415

0-10

Бел. 2005

00000001961352